

Orde is geboden

De omgang van lokale Nederlandse overheden met
Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog.
Een vergelijking tussen vluchtelingenkampen in Bergen
op Zoom en Ede

Lukas van der Sman

5739683

Opleiding: Bachelor Geschiedenis

Begeleidend docent: Tessa Lobbes

Inhoudsopgave

Lijst met afkortingen	2
Abstract	3
Inleiding	4
H1. Vluchtoord Ede	10
H2. Vluchtoord Plein XIII	16
H3. Kleine Verschillen	23
Conclusie	28
Bibliografie	30

Lijst met afkortingen archieven

West-Brabants Archief: **WBA**
Gemeentearchief Ede: **GAE**
Gelders Archief: **GA**

Afbeelding titelpagina:

Belgische vluchtelingen en Nederlandse militairen te Roosendaal, 1914

Beeldbank West-Brabants Archief, collectie gemeentearchief Roosendaal, nummer K13923

Abstract

Dit onderzoek draagt bij aan het debat over de houding die Nederlanders aannamen tegenover de grote stroom aan Belgische vluchtelingen die het neutrale land binnentrokken gedurende de Eerste Wereldoorlog. De bestaande studies hebben gemeen dat zij een generaliserend beeld van geheel Nederland schetsen. Dit onderzoek probeert daar aan te ontkomen door zich te richten op verschillen in de regionale houdingen die bestuurlijke autoriteiten aannamen tegenover Belgische vluchtelingen. Twee casus worden met elkaar vergeleken; het Vluchtoord Ede en Vluchtoord Plein XIII in Bergen op Zoom. De vluchtoorden kenden vergelijkbare sociale omstandigheden, maar een andere culturele verbondenheid met België. De autoriteiten in beide gemeenten en vluchtoorden behandelden de Belgische vluchtelingen op gelijke wijze. Zij kenden een sterke welwillendheid om mee te werken aan de humanitaire hulp voor de vluchtelingen. Echter zagen zij de vluchtelingen als een gevaar voor de publieke orde. Er werd gevreesd voor conflicten tussen hen en de plaatselijke bewoners en voor ziekten die deze groep armoedige Belgen met zich mee zouden nemen. Deze angst en het feit dat de Belgische vluchtelingen zich in de onderklassen van de samenleving begaven legitimeerden de opvang van de vluchtelingen in afgesloten vluchtoorden. Het maakte ook de extreme controle van de kampleiding over de levens van de vluchtelingen in beide vluchtoorden aanvaardbaar. De verschillende regionale autoriteiten in Nederland handelden vanuit 'assistance and surveillance' zoals in grote delen van Europa ook werd gedaan. Humanitaire hulp was een middel om de publieke orde te behouden. Tussen Bergen op Zoom en Ede bestonden desondanks minimale verschillen. Die verschillen komen neer op een mildere controle en straffensysteem in Bergen op Zoom. Dat is toe te schrijven aan de grotere religieuze en culturele verbondenheid met de Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom.

Inleiding

Oorlogen en het geweld dat zij meebrengen veroorzaken steeds migratiegolven van vluchtende bewoners van oorlogsgebieden naar elders gelegen landen. In die landen gebeurt vaak iets interessants: de vluchtelingen komen in aanraking met de bewoners van het gebied waarin zij verblijven. Dat leidt soms tot frictie en culturele botsingen, of juist tot barmhartigheid en naastenliefde. Duidelijk is dat het een ingrijpende gebeurtenis is voor beide betrokken groepen wanneer er een grote stroom mensen een land binnenkomt. Een voorbeeld daarvan is de huidige situatie in Nederland, waarin er veel weerstand bestaat tegenover de opvang van Syrische oorlogsvluchtelingen. Het is echter niet de eerste keer dat Nederland te maken kreeg met een grote toestroom aan buitenlandse vluchtelingen.

In juli 1914 brak namelijk in Europa de Eerste Wereldoorlog uit, een oorlog die ‘totaal’ was en daarmee verre gevolgen had voor burgers over de gehele wereld.¹ Een belangrijke zet in de oorlog was Duitslands uitvoering van het Von Schlieffenplan in augustus, waarin een invasie van Frankrijk via het neutrale België moest geschieden. De veldtocht door België liep een stuk moeizamer dan van te voren werd gedacht, wat er toe leidde dat het Duitse leger haar frustraties hierover afreageerde op burgers. Het Duitse leger plunderde, brandde steden en dorpen plat, nam burgers gevangen en mishandelde, executeerde en vermoordde hen.² Alleen al in 1914 werden 6427 burgers in België en Noord-Frankrijk slachtoffer van de Duitse gruweldaden.³ De oorlog in België leidde uiteindelijk tot een miljoen Belgische burgervluchtelingen naar het neutrale Nederland, dat zelf zes miljoen inwoners kende.⁴ In de eerste maanden van de oorlog waren er ongeveer 6000 vluchtelingen via Limburg het land binnengekomen. Zij werden grotendeels bij particulieren opgevangen, geleid door particuliere comités. Verspreiding van de vluchtelingen over het hele land

---

¹ Volker R. Berghahn, *Europe in the Era of two World Wars. From Militarism and Genocide to Civil Society 1900-1950* (Princeton 2006), 39-47.

² Jeff Lipkes, *Rehearsals : The German Army in Belgium, August 1914* (Leuven 2007) 675-676.

³ James McMillan, ‘War’, in: Donald Bloxham en Robert Gerwarth (red.), *Political Violence in Twentieth-Century Europe* (Cambridge 2011), 40-86, aldaar 59.

⁴ Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000), 16. ; Centraal Bureau voor de Statistiek, ‘Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899’, <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37556&D1=0-20,33-44&D2=1,11-21,31,41,51,61,71,81,91,101,111,I&HDR=G1&STB=T&VW=T>.

geschiedde via een centraal comité dat de Nederlandse overheid werd opgerichte.⁵ Begin oktober 1914, tijdens de belegering van Antwerpen, kwam een nog veel grotere stroom vluchtelingen op gang. Zij kwamen grotendeels via Zeeland en het westen van Noord-Brabant de grens over. Vanaf nu richtte de Nederlandse regering voorlopige vluchttoorden op, aangezien particuliere opvang niet meer realistisch was. Na hevige kritiek op de leefomstandigheden in deze kampen, werden er enkele definitieve vluchttoorden gebouwd.⁶ Uiteindelijk keerde grootste deel van de vluchtelingen snel terug naar België; vanaf het voorjaar van 1915 zouden er gedurende de gehele oorlog rond de 100.000 Belgische burgervluchtelingen aanwezig blijven in Nederland.⁷ De ingrijpende aard van deze situatie, waarin extreme aantallen mensen Nederland binnenkwamen, roept de vraag op, die in dit onderzoek centraal staat, naar de houding van de Nederlandse bevolking en overheden tegenover de vluchtelingen.

De Nederlandse houding ten opzichte van de Belgische vluchtelingen is door meerdere historici onderzocht. Vanuit verschillende perspectieven onderzochten zij de impact van oorlog en geweld op de Nederlandse samenleving. Conny Kristel schetst op basis van onderzoek naar publieke cultuur en dagboeken een beeld van de betrokkenheid van Nederlanders bij verschillende aspecten van de oorlog en weet daar bovendien een algemene Nederlandse mentaliteit uit te distilleren. Nederlanders trokken zich de rol van waarnemers en hulpverleners aan en konden daarmee tijdelijk uit hun machteloze positie aan de zijlijn van de oorlog stappen. De neutraliteit van de Nederlandse staat en de geografische ligging van Nederland waren voorwaarden voor het aannemen van die rol. Zij zorgden namelijk voor een indirect betrokken rol van Nederland bij een oorlog die zich nabij afspeelde.⁸ Specifiek over de Nederlandse houding tegenover de grote stroom vluchtelingen na 7 oktober schrijft Kristel dat Nederland ‘overkookte van humanitair enthousiasme’.⁹ Dat houdt in dat Nederlanders zeer begaan waren met de Belgische vluchtelingen en dat vanuit alle hoeken van de Nederlandse samenleving hulpverlening tot stand kwam.

Ismee Tames richt zich in haar proefschrift *Oorlog voor onze gedachten* op het Nederlandse publieke debat over de positie en identiteit van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zij focust op de verschillende ideeën die in Nederland ontstonden in de context

---

⁵ M. Hendrickx-van der Avert, ‘Vlucht en opvang van de burgerbevolking’, in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), *Vluchten voor de Grooten Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918* (Amsterdam 1988), 22-30, aldaar 22-23.

⁶ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 158-161.

⁷ Ibidem, 173; Hendrickx-van der Avert, ‘Vlucht en opvang van de burgerbevolking’, 26.

⁸ Conny Kristel, *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld, 1914-1918* (Amsterdam 2016), 51-90.

⁹ Kristel, *De oorlog van anderen*, 83.

van de wereldoorlog, maar schetst daarbij zijdelings een beeld van de Nederlandse houding tegenover de Belgische vluchtelingen. Tames stelt dat het neutrale Nederland ingeklemd zat tussen twee ideologische machten: Duitsland en Groot-Brittannië. Beide landen beïnvloedden het Nederlandse publieke debat omtrent de Duitse gruweldaden in België, waardoor een uitgesproken voorkeur uitbleef. De talloze Belgische vluchtelingen brachten echter gruwelijke verhalen met zich mee, waardoor Nederlandse publicisten medelijden met de Belgen kregen en hen het voordeel van de twijfel gaven.¹⁰

Daarnaast bestaat er ook een historiografie over de opvang van vluchtelingen in Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Evelyn de Roodt beschrijft de politieke, juridische en sociale aspecten van de opvang van Belgische civiele en militaire vluchtelingen. Ze stelt dat er in het begin van de oorlog weinig overheidsregels bestonden voor de opvang in Nederland, maar dat de overheid geleidelijk haar politieke invloed daarop versterkte. Het ontbreken van duidelijke regels betekende dat de opvang chaotisch verliep en lokaal erg verschilde.¹¹ De Roodt constateert daarnaast dat de aanvankelijke algemene Nederlandse tolerantie en sympathie voor de Belgen langzamerhand afnam en er steeds meer irritatie ontstond ten opzichte van de Belgen. Dit werd volgens haar gevoed door verschillen in sociale positie, levensstijl en cultuur en de afnemende Nederlandse economische welvaart.¹²

Maaïke Hendrickx-van der Avert constateert dat de Nederlandse overheid als standpunt innam om de Belgen als ‘gasten’ te behandelen, maar dat zij in de praktijk als ‘armlastigen’ in kampen werden gehouden en als het ware een heropvoeding voorgeschoteld kregen. Er was een wezenlijk verschil in de behandeling en uitkering van rijke en arme vluchtelingen. Hendrickx-van der Avert richt zich met name op het politieke en organisatorische aspect van de opvang, minder op de gevolgen voor de samenleving. Ze constateert eveneens een algemeen beeld van medelijden met de Belgen in Nederland. Echter was de relatie tussen Nederland en België (vooral politiek gezien) ook erg gespannen.¹³ Die spanningen kwamen voort uit het verdrag van 1839 na de afscheiding van België van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Daarin stonden ongunstige afspraken voor België, zoals de Nederlandse macht over de Schelde en het feit dat Limburg tot Nederland ging behoren. Daarnaast was Nederland niet solidair met België, door zich tijdens de oorlog als

---

¹⁰ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006), 39-40.

¹¹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 136-210.

¹² Evelyn de Roodt, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: Hans Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 51-62, aldaar 61 ; De Roodt, *Oorlogsgasten*, 203-204.

¹³ M. Hendrickx-van der Avert, ‘Vlucht en opvang van de burgerbevolking’, 22-30.

neutraal land volledig afzijdig te houden van de Duitse schending van de Belgische neutraliteit.¹⁴

Opvallend is dat al deze onderzoeken één nationaal, generaliserend beeld van Nederland schetsen. Tames spreekt van Nederlandse publicisten, waar de andere auteurs over ‘Nederlanders’ of ‘Nederland’ spreken. Enkele inzichten uit diezelfde historiografie suggereren echter dat het lastig is om in verband met de houding van Nederlanders ten opzichte van de Belgische vluchtelingen algemene conclusies te trekken die voor alle Nederlanders golden. Tames constateert namelijk de invloed van Duitse en Britse ideeën in bepaalde Nederlandse kranten. Daarnaast ziet De Roodt dat er lokale verschillen bestonden in de opvang van vluchtelingen. Bovendien stelt ze dat verschillen in cultuur en levensstijl tussen Belgen en Nederlanders tot irritaties leidden. Kortom laten deze studies reeds zien dat er verschillende houdingen binnen Nederland bestonden, op basis van buitenlandse invloeden en lokale en culturele verschillen. Wat echter ontbreekt is een uitgebreid onderzoek naar deze verschillen. Daarom zal dit onderzoek zich richten op de regionaal uiteenlopende houdingen in Nederland en de invloed van lokale culturele verschillen op deze houdingen. De centrale hoofdvraag luidt: *Bestonden er regionale verschillen in de bestuurlijke houding tegenover Belgische vluchtelingen en wat was de invloed van lokale culturele verschillen op deze houding?*

Dit onderzoek focust zich op de lokale opvang van de Belgische vluchtelingen gedurende de gehele oorlog. Het onderzoek is gericht op twee specifieke vluchtoorden, in plaats van naar landelijk overheidsbeleid of landelijke vluchtelingencomités te kijken. Het vluchtoord Plein XIII te Bergen op Zoom en het Vluchtoord Ede zijn de twee opvanglocaties met elkaar vergeleken worden. De keuze voor deze locaties legitimeert zich door de overeenkomsten en verschillen tussen beiden. De twee vluchtoorden komen overeen, omdat ze van een vergelijkbare omvang waren, in plaatsen lagen met een vergelijkbaar inwoneraantal en bewoond werden door Belgen van dezelfde sociale onderklasse, zij die zelf niet in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Verschillen zijn te vinden in religie: waar Ede overheersend protestantse inwoners kende, was Bergen op Zoom grotendeels katholiek. Daarnaast bestond er, mede dankzij de kortere afstand tot België, een sterkere mentale en culturele verbondenheid met België in het Brabantse Bergen op Zoom, dan in het Gelderse Ede. Zorgden religieuze affiliatie, geografische afstand ten opzichte van België en gevoelens van culturele verbondenheid voor een andere houding ten opzichte van de

---

¹⁴ H.W. von der Dunk, ‘Inleiding’, in: Hans Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001), 7-8, aldaar 7.

Belgische vluchtelingen? De volgende deelvragen zijn dienend voor de centrale vraag in dit onderzoek:

- 1) Welke houding namen lokale en regionale autoriteiten in Ede aan tegenover de daar verblijvende Belgische vluchtelingen?
- 2) Welke houdingen namen lokale en regionale autoriteiten in Bergen op Zoom aan tegenover de daar verblijvende Belgische vluchtelingen?
- 3) Welke verschillen en overeenkomsten bestonden er in de houdingen van de lokale autoriteiten in Ede en Bergen op Zoom tegenover de in hun gemeenten verblijvende Belgische vluchtelingen en waren religieuze affiliatie, geografische afstand ten opzichte van België en gevoelens van culturele verbondenheid hierin van belang?

Elke deelvraag beslaat één hoofdstuk, in dezelfde volgorde als ze hier vermeld zijn.

Aan de hand van een analyse van bestuurlijke bronnen worden bovenstaande vragen beantwoord. Daaronder vallen de bronnen afkomstig van het gemeentebestuur, de leiding over de vluchtoorden, de lokale politie en het provinciale bestuur. Zij waren de plaatselijke autoriteiten met directe zeggenschap over de behandeling van de vluchtelingen in hun regio of gemeente. De hier bestudeerde bronnen zijn de kampreglementen en strafregisters van de vluchtoorden, dagrapporten van de lokale politiekorpsen en correspondenties tussen gemeentelijke, provinciale, politie- en militaire bestuurders. Uit de kampregels en strafregisters is een houding van de kampleiding op te maken, door het type regels en straffen te analyseren. Uit de correspondenties is het mogelijk om een houding van de bestuurders te distilleren, omdat zij hierin besluiten nemen aangaande de vluchtelingen. Helaas bevatten de lokale gemeentearchieven geen bronnen van gemeentevergaderingen, als ook geen rapporten uit de vluchtoorden zelf.

De Italiaanse sociale historicus Matteo Ermocora heeft een voor dit onderzoek bruikbare theorie geformuleerd in het kader van zijn onderzoek naar etnische Italianen en Italiaans sprekende vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog vanuit Oostenrijk-Hongarije en de randgebieden van Italië naar Italië vluchtten. Hij constateerde dat de Italiaanse overheid het als haar hoofdtaak beschouwde om in deze situatie de publieke orde te handhaven:

a policy of assistance that hinged upon the need to maintain public order in the interest of national security. The criteria for assistance were in the first instance governed by political rather than humanitarian considerations.¹⁵

De Italiaanse politie en grenswachten waren vooral gegrepen door een angst voor wanorde door de komst van de vluchtelingen. De vluchtende mensen waren grotendeels arm en ziek, wat er voor zorgde dat zij als nutteloos en als een potentieel gevaarlijk voor de Italiaanse publieke orde werden gezien. De angst bestond eruit dat deze werkloze mensen voor conflicten en spanningen in de samenleving zouden zorgen. Die angst was bovendien gegrond in een drie keer zo hoog sterftcijfer onder de vluchtelingen, die besmet waren met ziekten als griep, malaria en tuberculose. Er werd sterk onderscheid gemaakt tussen hoge en lage sociale klassen. Armoedige vluchtelingen werden in toenemende mate onder controle gehouden, met het verzekeren van de publieke orde als oogpunt. Humanitaire hulp was kortom vooral gemotiveerd vanuit het verlangen om de nationale veiligheid te garanderen door zieke, arme, werkloze mensen te helpen. Deze omgang met vluchtelingen liet zich typeren als ‘assistance and surveillance’.¹⁶ De historici Peter Gatrell en Pierre Purseigle hebben soortgelijke bevindingen gedaan.¹⁷ Purseigle deed dat op basis van onderzoek naar Belgische vluchtelingen in Frankrijk en Engeland, waar Gatrell zich in meerdere werken richtte op geheel Europa. In dit onderzoek zal ik beargumenteren dat de Nederlandse regionale en lokale overheden vanuit soortgelijke oogpunten handelden.

---

¹⁵ Matteo Ermacora , ‘Assistance and surveillance. War refugees in Italy, 1914-1918’, in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 445-459, aldaar 449.

¹⁶ Ermacora, ‘Assistance and surveillance’, 448-458.

¹⁷ Pierre Purseigle, ‘A Wave on to Our Shores’: The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914–1918’, in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 427-444. ; Peter Gatrell, ‘Introduction: World Wars and Population Displacement in Europe in the Twentieth Century’, in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 415-426. ; Peter Gatrell, ‘Refugees and forced migrants during the First World War’, in: *Immigrants & Minorities* 26 (2008) 1-2, 82-110. ; Peter Gatrell en Philippe Nivet, ‘Refugees and exiles’, in: Jay Winter (red.) *The Cambridge History of the First World War. Volume 3: Civil Society* (Cambridge 2014), 186-215.

Vluchtoord Ede

De gemeente Ede bestond uit het dorp Ede, met ongeveer 20.000 inwoners, en enkele omliggende dorpen, waaronder Bennekom en Lunteren, gelegen in de provincie Gelderland en op 127 kilometer afstand van Antwerpen.. De inwonende boeren van deze landbouwgemeenschappen leefden grotendeels van pluimvee en akkerbouw. Ede was een naar binnen gekeerde gemeente, wars van landelijke politiek. Zij kreeg dan ook pas relatief laat treinverbindingen met steden als Amersfoort en Arnhem. Sinds 1906 werden enkele militaire kazernes geopend, wat na de mobilisatie in 1914 zorgde voor een constante aanwezigheid van Nederlandse militairen uit andere delen van het land.¹⁸ Er bestonden drie geloofsgemeenschappen in het dorp Ede: de Hervormde Gemeente, de Gereformeerde Gemeente en aanhangers van de Rooms-Katholieke Kerk. De twee protestantse gemeenschappen waren veruit in de meerderheid en kenden een zeer vergelijkbare orthodoxe leer, gericht op de Bijbel en de persoonlijke beleving van het geloof. Rond de eeuwwisselingen woonden er vrijwel geen katholieken in Ede, maar dat veranderde na de komst van het garnizoen in 1906. De hier gestationeerde militairen waren voornamelijk katholiek. Daarom was sindsdien een katholieke pastoor aanwezig in Ede. Na de Nederlandse mobilisatie werd er in 1914 zelfs een katholieke noodkerk voor de militairen gebouwd.¹⁹

Het vluchtoord te Ede was één van de opvanglocaties die speciaal gebouwd werden voor de opvang van vluchtelingen op langere termijn. Premier Cort van der Linden, was de directe opdrachtgever voor de bouw van het kamp. Het Vluchtoord Ede diende als modelkamp voor de andere in te richten kampen die vanuit de nationale overheid werden ingesteld, zoals Uden en Nunspeet. Deze specifieke vluchtoorden waren bedoeld voor de armere Belgische vluchtelingen. Onder hen werd een onderscheid gemaakt tussen bepaalde categorieën. Het Vluchtoord Nunspeet was bedoeld voor de zogenaamde ongewenste elementen; zij die straatarm waren, zij die voor onrust zorgden of zij die de wet hadden overtreden. Het Vluchtoord Ede was bedoeld voor Belgen uit iets betere kringen, de zogenaamde fatsoenlijke behoeftigen. Er was in principe ruimte voor 10.000 mensen, maar uiteindelijk verbleven er tegelijkertijd maximaal 5400 mensen. Het vluchtoord was voorzien van basisvoorzieningen. Er bevonden zich naast gebouwen waarin men kon slapen en/of wonen onder andere een school, een kerk en een ziekenhuis. Bovendien werd er gezocht naar

---

¹⁸ Jos van Raan, *Het oude stort inein, de tijden kenteren. Ede in de jaren van de Grote Oorlog.* (Ede 2014), 8-11.

¹⁹ Tim van 't Veld, *De kerk als moeder. Kerken en geloofsgemeenschappen in Ede in de twintigste Eeuw. Deel I: De Oudste drie* (2000 Ede), 11-13, 30, 38, 114-115, 167-168.

werk(verschaffing) voor de vluchtelingen en werden kinderen naar de school op het terrein gestuurd.²⁰ Het vluchtoord in Ede opende in februari 1915 en sloot definitief in mei 1917.²¹

Diverse lokale en regionale autoriteiten hadden zeggenschap over het Vluchtoord Ede. De Regeringscommissaris van het Vluchtoord, aangesteld door minister Van der Linden en de Commandant van het Vluchtoord, die onder de verantwoordelijkheid van de eerstgenoemde viel, waren degenen met de directe autoriteit binnen het vluchtoord.²² De burgemeester van Ede had daarnaast zeggenschap, gezien de ligging van het vluchtoord in zijn gemeente. Tot slot dient de Commissaris van de Koningin van de Provincie Gelderland als brug tussen de regering en het gemeentelijke bestuur van Ede, hij had eindverantwoordelijkheid tegenover de regering over het uitvoeren van landelijk beleid in de provincie.

Het burgemeestersambt van Ede werd gedurende de periode van 1910 tot 1917 bekleed door Alexander Baron van Heeckeren van Kell. Hij was lid van de conservatieve Anti-Revolutionaire Partij die sterk verbonden was met de Gereformeerde Kerk in Nederland. Vanaf 1917 werd het ambt bekleed door Carl Oscar Philip Baron Creutz. Beide edellieden groeiden op in de regio van Ede.²³ Uit enkele correspondenties van de burgemeesters met enkele andere politici bleken zij een welwillende en betrokken houding in te nemen ten opzichte van het opvangen van vluchtelingen in hun gemeente. Na een rondvraag door Van der Linden in november 1914 naar de mogelijkheid om in Nederlandse gemeenten op grootschalige wijze vluchtelingen op te vangen schrijft Van Heeckeren van Kell dat hij geen mogelijkheden ziet om grote aantallen vluchtelingen op te vangen in zijn gemeente. Wel stelt hij zich meedenkend op, te zien aan zijn suggestie om in de kort geleden gebouwde legerplaats te Harskamp, even buiten zijn gemeente, mensen op te vangen.²⁴ In 1918 nam Creutz dezelfde houding aan. Naar aanleiding van de verwachting van een nieuwe stroom vluchtelingen schreef de Commissaris van de Koningin een brief waarin hij vraagt naar de mogelijkheid tot opvang in Ede. Op dat moment is het Vluchtoord Ede al enige tijd afgebroken en de burgemeester moet zich dus verontschuldigen. Uit deze brief blijkt echter

---

²⁰ M. Hendrickx-van der Avert, 'De vluchtoorden', in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), *Vluchten voor de Grooten Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918* (Amsterdam 1988), 35-46, aldaar 35-38.

²¹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 187-188.

²² 'Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915', Gemeentearchief Ede, 1010 Documentatieverzameling Belgisch Vluchtoord te Ede, 1915 – 2006, inv. 18.

²³ Gerard van Bruggen, 'Heeckeren van Kell, burgemeester Mr. A. Baron van' (2008), <https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/verhaal-van-edel/1-openbaar-bestuur/heeckeren-van-kell-burgemeester-mr-a-baron-van/> (3 december 2017). ; Gerard van Bruggen, 'Creutz, burgemeester Dr. C.O.Ph. baron' (2008), <https://www.ede.nl/gemeentearchief/verhaal-van-edel/1-openbaar-bestuur/creutz-burgemeester-dr-coph-baron/> (3 december 2017).

²⁴ Brief burgemeester Ede aan commissaris van de koningin, 20 november 1914, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

wederom een betrokken ondertoon; Creutz laat zijn sympathie merken voor de zaak, en ziet het als een algemene Nederlandse zaak de mensen zo goed mogelijk op te vangen.²⁵ Daarmee namen beide burgemeesters van Ede een houding van humanitair enthousiasme aan, zoals getypeerd door Kristel.²⁶

Maar zoals de Brits historicus Peter Gatrell betoogt zit er ook een keerzijde aan het verlangen om humanitaire hulp te verstrekken in de Eerste Wereldoorlog. Hij stelt dat de hulp kon ontstaan doordat er een cultureel construct gemaakt werd van de vluchteling. Alle vluchtelingen werden gegeneraliseerd door een gecreëerd beeld van vluchtelingen als lijdende, kwetsbare en arme mensen.²⁷ Dat geconstrueerde beeld voedde de angst bij overheden en gastgemeenschappen. Zo beschouwden Franse gemeenten vluchtelingen als ongedierte, werden Belgische vluchtelingen door Engelse overheden bestempeld als ‘undesirable aliens’ en werd in geheel Europa op vluchtelingen neergekeken als een gevaarlijke groep.²⁸ Dit leidde er toe dat in landen als Italië en Engeland overheden de humanitaire hulp omarmden, maar met als hoofddoel om rellen, wanorde en frictie te voorkomen.²⁹

Dat de burgemeesters van Ede sympathie en medewerking toonden voor het opvangen van vluchtelingen is dan ook slechts één kant van het verhaal. Uit meerdere bronnen blijkt namelijk dat, ook in het geval van de burgervaders van Ede, een belangrijk motief voor de vluchtelingenhulp het verzekeren van een publieke en sociale orde behelsde. De burgemeesters stonden namelijk meerdere malen negatief tegenover de opvang van vluchtelingen in hun gemeente, wanneer zij niet in het vluchtoord zouden verblijven. Toen Van Heeckeren van Kell kennis nam van de plannen voor het bouwen van het vluchtoord schreef hij direct de minister van Binnenlandse Zaken met de suggestie dat de honderden vluchtelingen die zich in Lunteren bevonden als eerste in aanmerking zouden moeten komen voor een plaats in het kamp. Hij sprak daarbij van zijn ‘wil’ en toonde daarmee een urgente ondertoon.³⁰ In november 1915 vroeg het nationale steuncomité naar extra opvangruimte in

---

²⁵ Brief van de Commissaris der Koningin in de provincie Gelderland aan alle burgemeesters te Gelderland, 9 oktober 1918, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5. ; Antwoord van de burgemeester van de gemeente Ede op brief van de Commissaris van de Koningin, 11 oktober 1918, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5

²⁶ Kristel, *De oorlog van anderen*, 83.

²⁷ Gatrell, ‘Refugees and forced migrants during the First World War’, 89.

²⁸ Gatrell en Nivet, ‘Refugees and exiles’, 91.

²⁹ Hannah Ewence, ‘Bridging the Gap Between “War” and “Peace”: The Case of Belgian Refugees in Britain’, in: Hannah Ewence en Tim Grady, *Minorities and the First World War: From War to Peace* (London 2017), 89-113 ; Ermacora, ‘Assistance and surveillance’, 448-458.

³⁰ Brief van de burgemeester van Ede aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 12 december 1914, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Ede. De burgemeester antwoordde dat er in het vluchtoord ruimte was, maar dat de gemeente het ongewenst achtte om vluchtelingen in het dorp zelf op te vangen.³¹ Tot slot weigerde hij in 1916 zelfs extra vluchtelingen op te vangen in het daarvoor bestemde vluchtoord. In diezelfde brief was hij echter wel verheugd om te melden dat het vluchtoord niet opgeheven werd.³²

Burgemeester van Heeckeren van Kell lijkt dus welwillend te staan tegenover de opvang van grote aantallen vluchtelingen in zijn gemeente. Echter kent deze welwillendheid grenzen. Hij prefereert opvang op één locatie en weigert grote groepen nieuwe vluchtelingen. Deze tegenstrijdige houding valt te verklaren uit het oogpunt van angst voor een gevaarlijke groep die de orde in zijn gemeente zou kunnen verstoren. Om botsingen tussen de inwoners van Ede en de Belgische vluchtelingen te voorkomen, verkiest hij enkel een opvang in het vluchtoord. Daarnaast zijn grote aantallen vreemdelingen een bedreiging van de sociale en publieke orde in een kleine gemeenschap, wat verklaart waarom de burgemeester nieuwe groepen vluchtelingen in zijn gemeente weigert. Er was in Ede dus sprake van ‘assistance’ in de zin van de hulp die vluchtelingen werd aangeboden, én van ‘surveillance’ in de zin van het toezicht op het behouden van de openbare orde in Ede.³³

Een bron die vervolgens een goed inzicht kan geven in de houding van de kampleiders tegenover de Belgen is het ‘Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede’, dat voorafgaand aan de opening van het Vluchtoord werd opgesteld. Door dit boekje bladerend vallen direct een aantal zaken op. Ten eerste hamerde de kampleiding voortdurend op twee punten: orde en reinheid. De kampcommandant is hier eindverantwoordelijke voor en dit is dan ook zijn belangrijkste taak. Er werd nauwkeurig beschreven hoe Belgische inwoners en het Nederlands personeel deze orde en reinheid dienden te handhaven.

Zo was het Vluchtoord enkel toegankelijk voor personeel en bewoners, werd het kamp bewaakt door meerdere wachters en een speciale poortwachter die precies bijhield wie het kamp in- en uitging. De regel stelt dat kampbewoners enkel met een geldige pas het kamp mochten verlaten en slechts tussen twee en vier uur (in de zomer tussen twee en zes uur) weg mochten blijven. Bovendien werden de passen eenmalig gegeven; na terugkomst in het kamp moesten ze direct worden ingeleverd bij de poortwachter. Ook golden er strikte regels voor wie het kamp mocht betreden: De poortwachter ‘laat behalve het vaste personeel en de bewoners

---

³¹ Brief van burgemeester van Ede aan het plaatselijk steuncomité, 17 november 1915, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

³² Brief van burgemeester van Ede aan het provinciaal bestuur, 7 november 1916, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

³³ Ermacora, ‘Assistance and surveillance’, 448-458.

niemand tot het V.O. toe.³⁴ Enkel met een door de Regeerings Commissaris gegeven persoonlijk pas was dat voor maximaal één dag mogelijk. De strenge regels omtrent het verlaten van het kamp, wijzen erop dat de kampleiding de confrontatie tussen Belgische vluchtelingen en Nederlanders buiten het kamp zo veel mogelijk wilde voorkomen uit het motief voor ordehandhaving. Met name de korte periode dat de inwoners het kamp mochten verlaten en het feit dat de Regeeringscommissaris persoonlijke toestemming moest geven voor toetreding van het kamp doen deze suggestie opwekken.

Dat ook binnen het kamp zelf orde als één van de hoofddoelen werd gezien, heeft te maken met een beeld van armlastige mensen die een bedreiging vormen door hun lage sociale klasse en werkloosheid. De kampleiding behandelt de inwoners van het vluchtoord dan ook op deze wijze. De nutteloosheid van deze werklozen en het feit dat zij zich in de sociale onderklasse bevonden rechtvaardigde een extreme controle over hun levens.³⁵ Deze extreme controle is terug te zien in de regelgeving. Zo bepaalde de kampleiding het tijdstip van opstaan, bedtijd en het nuttigen van maaltijden en diende daar strikt gehoor aan gegeven te worden. Tot in de kleinste details bestaan er gedrageregels: ‘Op het signaal gaan de noodige bewoners met den betrokken zaalchef [...] naar de keuken, ontvangen aldaar bij toebeurt het eten en begeven zich hiermede naar de eetzaal.’³⁶ En: ‘De zaalchefs zien toe dat [...] er gedurende den maaltijd orde heerscht.’³⁷

De ordehandhaving binnen het kamp wordt bijgestaan door het zorgen van reinheid van het lichaam en de levensomgeving. Wederom is er sprake van een vergaande controle en gedetailleerde regels. Inwoners moesten zich iedere dag wassen en het terrein rondom de slaapzalen schoonmaken. Ook voor de slaapzalen bestonden er schoonmaakregels. Er was zelfs een verplichte plaats voor kleding; rondslingerende kleding was uit den boze. De dagelijkse verplichtingen waren tot in de kleinste details uitgewerkt:

Nadat de bedden zijn opgemaakt moeten de bewoners zich waschen in de daarvoor bestemde waschklokalen, alwaar hun dagelijks door den betrokken zaalchef de voor hun dien dag aankomende hoeveelheid zeep zal worden uitgereikt. [...] Elken morgen moet het terrein om de slaapzalen en de daarbij behorende privaten worden schoongemaakt.³⁸

---

³⁴ ‘Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915’, Gemeentearchief Ede, 1010 Documentatieverzameling Belgisch Vluchtoord te Ede, 1915 – 2006, inv. 18.

³⁵ Gatrell, ‘Introduction’, 422.

³⁶ ‘Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915’, GAE.

³⁷ Ibidem

³⁸ Ibidem

Dit hameren op reinheid kwam voort uit de angst voor de ziekten die de armlastige vluchtelingen met zich meebrachten en droeg bij aan een ordening van leefruimte en lichaam. De mogelijkheid tot verspreiding van die ziektes droeg sterk bij aan het ontstaan van angst bij bestuurders voor de wanorde die vluchtelingen zouden kunnen veroorzaken.³⁹ Dat er vele zieken aanwezig waren in het vluchtoord wordt bevestigd door een overgebleven ziekteregister van het vluchtoord. Hieruit blijkt dat tussen 20 en 24 maart 1915 alleen al vier Belgische vluchtelingen in het vluchtoord overleden aan de gevolgen van een opgelopen ziekte.⁴⁰

Al deze leef- en gedragsregels betekenden niet dat er helemaal geen bewegingsvrijheid bestond binnen het vluchtoord. Zo hadden de inwoners zelf het recht om per slaapzaal uit hun midden een toezichthouder te kiezen, die daar verantwoordelijk was voor de orde en reinheid. Dit lijkt een poging van de kampleiding om de werklozen een taak te geven en ze op een bepaalde manier weer nuttig voor de samenleving te maken. Er werd bovendien voorzien in de religieuze behoeften van de katholieke Belgen. Zo werd de voor kinderen verplichte school voorgezeten door een schoolraad met aan het hoofd een Rooms-Katholieke geestelijke. Daarbovenop waren er Rooms-Katholieke geestelijken aanwezig waar de Belgen bij terecht konden, zonder dat de geestelijke zich op enige wijze hoefde te verantwoorden tegenover de kampleiding.⁴¹

De sterke focus op orde en reinheid in het kamp kwam kortom neer op een houding van de kampleiding tegenover de Belgische vluchtelingen waarin zij hen zagen als armlastige, werkloze, zieke mensen en daarmee als een potentieel gevaar voor de orde in de omgeving van en binnen het vluchtoord. Dat leidde tot een sterke controle over hun levens in de vorm van een heropvoeding gericht op orde en reinheid van hun leven en lichaam.

Ondanks de preventieve houdingen van de burgemeesters en kampleiding bestond er contact tussen Belgen en Nederlanders. Uit een briefwisseling tussen de Regeringscommissaris van het Vluchtoord, de burgemeester van Ede en de commandant van een militair garnizoen in Ede blijkt dat er in twee koffiegelegenheden buiten het Vluchtoord botsingen ontstonden tussen Belgische kampbewoners en Nederlandse militairen. Uiteindelijk kwamen de drie autoriteiten overeen tot een verbod voor de militairen om zich daar te begeven. De reden hiervoor was de aanklacht dat militairen onder de invloed van 'sterke dranken' de voornamelijk vrouwelijke vluchtelingen zouden lastigvallen en dat dit leidde tot

---

³⁹ Ermacora, 'Assistance and surveillance', 458.

⁴⁰ Correspondentie betreffende de gezondheidstoestand, ziekte- en sterfgevallen van vluchtelingen, 14 maart 1915, Gelders Archief, 0103 Vluchtoord te Ede, inv. 30.

⁴¹ 'Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915', GAE.

enkele ‘vechterijen’.⁴² Juist dit soort botsingen tussen Nederlanders en Belgische vluchtelingen waren reden voor bestuurders om te vrezen voor ondermijning van de publieke orde. Het verbod voor militairen om zich te begeven in locaties waar ook vluchtelingen kwamen, wijst wederom op de nadruk die de diverse lokale Edese autoriteiten legden op veiligheid en orde in hun gemeenschap. Het is interessant om te zien is dat de militairen een verbod krijgen, en niet de vluchtelingen. Hierin schemert toch een tolerante houding tegenover de vluchtelingen door. In Frankrijk werden namelijk bij vergelijkbare vergrijpen de Belgische vrouwen als zondebokken bestempeld. Zij zouden zich schandelijk seksueel gedrag hebben aangemeten.⁴³ Dat dergelijke beschuldigingen in Ede niet voorkwamen pleit voor een open houding bij de bestuurders.

Vluchtoord Plein XIII

Bergen op Zoom was een middeleeuwse stad en stond door de geschiedenis heen bekend als vesting- en garnizoensstad. De stad is gelegen in het Zuid-Westen van de provincie Noord-Brabant, aan de Oosterschelde. Zij ligt op slechts 32 kilometer afstand van Antwerpen. In 1914 leefden er 16.650 inwoners in de stad. Vele inwoners werkten in de bloeiende fabrieksindustrie, visserij en tuinbouw. Daarnaast kende de stad honderden winkeliers en een groot vervoerbedrijf, wat Bergen op Zoom tot een bloeiende handelslocatie maakte. Het grootste deel van de bevolking bestond dan ook uit arbeiders en kleine middenstanders.⁴⁴ Anders dan in Ede was de grote meerderheid in Bergen op Zoom katholiek. De Rooms-Katholieke Kerk was goed vertegenwoordigd met twee actieve kerkgebouwen. Daarnaast waren er zeven actieve kloostergemeenschappen in de stad. Deze gemeenschappen hielden zich bezig met de zieken- en armenzorg, het onderwijs en de jeugdzorg.⁴⁵ Er was echter ook ruimte voor een aantal religieuze minderheden. Er bestond een gereformeerde kerk, een hervormde kerk, een lutherse kerk en een joodse synagoge.⁴⁶ Als garnizoensstad kende

---

⁴² Drie brieven over een kwestie aangaande conflicten tussen Belgische vluchtelingen en Nederlandse militairen in twee koffiehuisen, 20-21-22 maart, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 – 1948, 2349.11. Ook te zien in: Verbod zich beneden de rang van officier in de buurt van het vluchtoord te begeven. 1 februari 1915, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 – 1948, 2349.7.

⁴³ Purseigle, ‘A Wave on to Our Shores’, 427-444.

⁴⁴ Willem Vermeulen, *Bergen Betrokken* (Bergen op Zoom 2014), 21-24.

⁴⁵ Yolande Kortlever, *Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht* (Bergen op Zoom 2013), (geen paginanummering aanwezig; H9 Modern Bergen op Zoom, 1914-heden)

⁴⁶ Vermeulen, *Bergen Betrokken*, 23-24.

Bergen op Zoom vele legerplaatsen en kazernes. Door de Nederlandse mobilisatie in de zomer van 1914 en de strategische ligging van de stad in een grensgebied waren gedurende de oorlog alle kazernes en legerplaatsen in Bergen op Zoom in gebruik door militairen.⁴⁷

De ontstaansgeschiedenis van het vluchtoord Plein 13 begint bij de stroom van Belgische vluchtelingen die vanuit Antwerpen begin oktober 1914 over de grens trokken. Zij kwamen voornamelijk terecht in Roosendaal en Bergen op Zoom. In de laatstgenoemde stad en haar directe omgeving verbleven op het hoogtepunt naar schatting tussen de 250.000 en 300.000 Belgische vluchtelingen. In Ede waren er ter vergelijking in november 1914 maximaal 97 vluchtelingen aanwezig geweest in de gemeente.⁴⁸ Dat is toe te schrijven aan de grotere afstand tot de Belgische grens waardoor er geen acute toestroom van vluchtelingen bestond zoals in Bergen op Zoom. Vluchtelingen werden in grote mate door particulieren opgevangen, echter werd Bergen op Zoom in zulke mate overspoeld met vluchtelingen, dat zij er toe gedwongen werd om twee grote leegstaande grasvelden ten zuiden van de stad in te richten als tijdelijke nooddampen, namelijk Kijk in de Pot en Plein 13. Vanwege de chaos die ontstond door de enorme aantallen vluchtelingen werd in Bergen op Zoom de complexe organisatie van de opvang overgedragen aan de militaire autoriteiten, omdat zij daarvoor het meest geschikt waren. De twee tentenkampen kregen daardoor militaire leiding. Beide locaties waren bedoeld als tijdelijke verblijven van waaruit vluchtelingen konden doorreizen naar andere plaatsen in Nederland. Na één maand werd het kamp Kijk in de Pot al afgebroken, vanwege slechte leefomstandigheden en een afnemend aantal vluchtelingen.⁴⁹

Centraal militair- en overheidsbeleid tot het ontlasten van de zuidelijke provincies leidde tot deze dalende hoeveelheid vluchtelingen. Desondanks werd bepaald dat Plein 13 een definitief vluchtoord zou worden. Om die reden werden op Plein 13 barakken gebouwd en werden de vluchtelingen vanuit de tenten hiernaar verplaatst. Naast deze grote barakken, waar mensen in gedeelde ruimtes leefden, was een gedeelte van het terrein beschikbaar gesteld voor Belgische woonwagenbewoners. Rond december 1914 had het vluchtoord Plein 13 geen provisorisch karakter meer; de voorzieningen waren sterk verbeterd. Zo waren er wasgelegenheden, een school en een kerk aanwezig. Begin 1915 werd vanuit de regering toch besloten om Zuid-Nederland volledig te ontlasten van vluchtelingen. Vandaar werden begin

---

⁴⁷ Ibidem, 25-26.

⁴⁸ Brief van het provinciaal bestuur van Gelderland aan alle burgemeesters in Gelderland, 31 oktober 1914, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.2. ; Brief van de burgermeester van Ede aan de commissaris van de koningin, 10 november 1914, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.2.

⁴⁹ G.A.A. Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad. Het leven van de Belgische vluchtelingen in de vluchtoorden van Bergen op Zoom 1914-1919* (Bergen op Zoom 1999) 14-42.

mei 1915 alle bewoners van de barakken naar de vluchtoorden in Ede, Uden, Nunspeet en Gouda verplaatst. De woonwagens zouden wel bewoond blijven tot april 1919. Bovendien werden de barakken af en toe tijdelijk bewoond door doorreizende vluchtelingen. Ook bewoonden vrouwen en gezinnen van in Nederland geïnterneerde Belgische militairen in de barakken.⁵⁰ Het is niet bekend hoeveel vluchtelingen in het kamp verbleven na mei 1915. Tussen december 1914 en mei 1915 zouden er wisselend tussen de 3000 en 5000 Belgische vluchtelingen in het kamp verblijven.⁵¹ Daarmee waren de aantallen Belgische vluchtelingen in Plein 13 over de lange termijn vergelijkbaar met die in Vluchtoord Ede.

Meerdere autoriteiten hadden zeggenschap over de gang van zaken in het vluchtoord Plein 13. Het kamp stond onder de directe leiding van de commissaris van het vluchtoord. Hij diende zich te verantwoorden aan de Regeringscommissaris voor vluchtelingen in Noord-Brabant en Zeeland, die zich in Roosendaal bevond. Verder waren de burgemeester en de politiecommissaris van Bergen op Zoom sterk betrokken bij de gang van zaken in het vluchtoord. In het kampreglement staat zelfs dat de politie de directe autoriteit had om vluchtelingen uit het kamp te arresteren.⁵²

Het burgemeestersambt van Bergen op Zoom werd van 1899 tot 1926, en dus gedurende de gehele oorlog, vervuld door Bernardus Johannes Hulshof.⁵³ De politieke kleuren in de gemeente waren liberaal en katholiek of een combinatie van beiden.⁵⁴ De burgemeester was, zo blijkt uit uitvoerige correspondenties met diverse betrokken autoriteiten over het vluchtoord, zeer betrokken bij de vluchtelingen. Ook de historicus Willem Vermeulen beschrijft Hulshof als erg betrokken bij de opvang. Sterker nog, hij had zichzelf overwerkt vanwege de extra taken die vluchtelingenopvang van hem vergde.⁵⁵ Maar de correspondenties tonen ook aan dat de burgemeester nauw moest samenwerken met de militaire autoriteiten die veel zeggenschap hadden binnen zijn gemeente. Een voorbeeld is een brief waarin een

---

⁵⁰ Staten met lijsten vluchtelingen, 1916, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596. ; Brief van fabrikant aan Regeeringscommissaris, 19 mei 1916, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

⁵¹ Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad*, 39-62.

⁵² Brief van Kapitein Indentant aan burgemeester van Bergen op Zoom, 6 mei 1915, WBA, boz - 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 3. ; Twee brieven van de commissaris van de politie aan de burgemeester van BoZ, 9 december 1914 en 27 april 1915, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596. ; Reglement van het vluchtoord 'Plein XIII', juni 1918, WBA, boz - 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 1.

⁵³ Van Hulshof zijn helaas geen uitgaande brieven gearchiveerd, enkel inkomende brieven en telegrammen. Dat betekent dus dat hij niet zelf aan het woord gelaten kan worden, zoals dat wel kon bij de Edese burgervader. Toch is het mogelijk om aan de hand van enkele brieven die aan de burgemeester geadresseerd waren een analyse te maken van zijn handelingen met betrekking tot de Belgische vluchtelingen.

⁵⁴ Vermeulen, *Bergen Betrokken*, 7, 24-25.

⁵⁵ Ibidem, 7.

hooggeplaatste militair huiszoekingen bij vluchtelingen in Bergen op Zoom beveelt aan de plaatselijke militaire officier: ‘Het is mijn wensch om bij deze ingezetenen huiszoeking te doen houden.’⁵⁶ Daarin staat dat enkel kennisgeving aan de burgemeester moet geschieden, het uiteindelijke besluit wordt gemaakt door de militaire top.

Dat betekent niet dat de burgemeester geen enkele zeggenschap had over de vluchtelingenopvang in zijn gemeente. De Bergenaren die hun woning wilden openstellen voor Belgische vluchtelingen, moesten hiervoor persoonlijke goedkeuring krijgen van Hulshof, zo blijkt uit ingekomen telegrammen en brieven van de inwoners.⁵⁷ Er waren inderdaad vele vluchtelingen in de stad die door particulieren opgevangen werden. In december 1914 verbleven bijvoorbeeld in totaal 2000 van de 7000 vluchtelingen in Bergen op Zoom bij particulieren.⁵⁸ De burgemeester nam daarover dus de controle.

Een brief van de politiecommissaris Van Dam aan Hulshof maakt duidelijk dat er volgens overheidsrichtlijnen te hoge kosten waren gemaakt betreffende de opvang van vluchtelingen in de gemeente Bergen op Zoom. Van Dam ziet de chaotische situatie in de stad als oorzaak voor de hoge kosten: ‘Het wil mij derhalve voorkomen dat hier inderdaad bijzondere omstandigheden tot de hoogere kosten hebben geleid.’⁵⁹ Van Dam schrijft in de brief echter namens de Regeerings Commissaris op een waarschuwende toon. Zo bezien lijkt er sprake van een verwijt naar Hulshof op basis van zijn te hoge enthousiasme voor de hulpverlening.

De hoge kosten ten behoeve van de Belgische vluchtelingen en het hoge aantal vluchtelingen dat bij particulieren in de stad verbleef zijn gevolg van de chaotische situatie in de stad, waardoor de burgemeester verplicht was om humanitaire hulp te omarmen. In tegenstelling tot Ede, waar de burgemeester met preventieve maatregelen wanorde kon voorkomen, waren wanorde en chaos reeds de realiteit in Bergen op Zoom. Hulshofs grootschalige steun aan humanitaire hulp kwam dus niet voort uit een angst voor het

---

⁵⁶ Brief van militaire top aan plaatselijke militaire leiding betreffende huiszoeking en ontwapening vluchtelingen, 9 september 1914, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 3978.

⁵⁷ Vermeldingen van particulieren die vluchtelingen in huis willen nemen tegen een vergoeding, 19 en 22 januari 1915, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 3757.

⁵⁸ Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad*, 55-59.

⁵⁹ Brief van politiecommissaris aan burgemeester Bergen op Zoom over te hoge kosten vluchtelingenopvang, 29 oktober 1914, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2597.

verdwijnen van orde en veiligheid, maar eerder uit de realiteit van wanorde en chaos die de honderdduizenden vluchtelingen veroorzaakten.

Twee omvangrijke bronnen bieden een inzicht in de houding die de kampeiding van vluchtoord Plein 13 tegenover Belgische vluchtelingen innam. Het betreft het 'Reglement van het vluchtoord Plein XIII' uit juni 1918 en 'Consignes voor de wacht van het vluchtoord Plein XIII' uit januari 1916, die ondertekend en opgesteld werden door de Regeringscommissaris en gehandhaafd werden door de militaire kampcommissaris die in het kamp verbleef. Beide bronnen dateren na het grote vertrek van de barakkenbewoners naar andere vluchtoorden in 1915. Toch bespreken beide bronnen zowel de barakkenbewoners als de woonwagenbewoners. Bovendien gelden voor hen dezelfde regels, wat betekent dat zij als eenzelfde sociale groep werden gezien. Daarom is het aannemelijk dat soortgelijke regels ook voor het vertrek in 1915 van kracht waren, mede doordat de verschillende regels uit 1916 en 1918 vrijwel gelijk zijn. Wat direct opvalt aan de regels is dat er een sterke controle op de levens van de inwoners wordt gelegd. Er is daarbij een sterke nadruk op hygiëne en orde in het kamp.

Die controle uit zich ten eerste in het brengen van vaste patronen in het leven van de vluchtelingen. Elke dag werden signalen gegeven voor het moment waarop men diende op te staan, naar bed te gaan en wanneer de avondmaaltijd zou aanvangen. Voor negen uur 's ochtends en na negen uur 's avonds mocht niemand het vluchtoord verlaten of binnenkomen. Verder waren kinderen tussen 6 en 12 jaar oud verplicht om naar de school binnen het kamp te gaan.

De nadruk op hygiëne in het kamp is één van de gedeelde speerpunten uit het reglement en de consignes. Zo zijn de gezinshoofden van de bewoonde barakken en woonwagens verantwoordelijk voor de reinheid onder en rondom hun wagen of barak.

Iederen dag voor 10 uur 's voormiddags moet het terrein onder en rondom de wagens en barakken worden aangeveegd en gereinigd. Vuilnis, afval van eten en groenten en dergelijke moeten in de vuilnisbak worden gestort. Het storten daarvan overal elders in het Vluchtoord is verboden.⁶⁰

Specifieke wasplaatsen waren ingericht waar de vluchtelingen hun kleding en vaat dienden schoon te maken. Vuil water diende op specifieke plekken te worden geworpen. Daarnaast

---

⁶⁰ Reglement van het vluchtoord "Plein XIII", juni 1918, WBA, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 1.

moet uiterst zuinig worden omgegaan met water: ‘Morsen met water, ook door kinderen is ten strengste verboden.’⁶¹ Deze strikte regelgeving over de hygiëne binnen het kamp kwam voort uit een angst voor ziekten die vluchtelingen met zich meebrengen. Die ziekten zouden zich kunnen verspreiden naar de gastgemeenschap en daardoor de sociale orde in de stad kunnen ondermijnen.⁶² De regelgeving richtte zich ten eerste op de reiniging van de directe woon- en leefomgeving, maar daarnaast ook op het lichaam zelf. Naast de voorzichtigheid met vuil en mogelijk besmet water, was het verboden voor de vluchtelingen om hun behoeften buiten de daarvoor bestemde toiletten te doen. Het volgende fragment illustreert de zorg om ziekteverspreiding te voorkomen: ‘Lompen en ander afval mogen niet in het kamp gebracht worden, met het oog op de besmetting, die daaruit zou kunnen voortkomen.’⁶³

Orde was een ander primair doel dat met de nauwe controle over de vluchtelingen in het kamp diende te worden bewerkstelligd. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het verbod op alcoholhoudende dranken. Alcoholbezit en dronkenschap waren ten strengste verboden. Andere maatregelen waren het verbod op geldspelen, het verkopen van goederen, het veroorzaken van en deelnemen aan vechtpartijen en het plegen van baldadigheden door kinderen. Wanneer bepaalde gebeurtenissen de orde en veiligheid binnen het kamp bedreigden waren de regels erg vrijheidsbeperkend:

Bij ordeverstoring, twist of vechtpartijen in het Vluchtoord is een ieder verplicht op het eerste bevel van de politie daartoe, zich binnen zijn wagen of barak te begeven en de deuren daarvan dicht te doen.⁶⁴

De kampleiding hield dus een strakke controle over de vluchtelingen in het kamp. Zij handelde vanuit de gedachte dat des te armer een groep personen is, des te meer het gerechtvaardigd is om hun levens te controleren.⁶⁵

Er bestonden ook enkele regels die laten zien dat de kampleiding de Belgische vluchtelingen niet te veel in direct contact met de Bergse inwoners en daar verblijvende militairen wilde laten komen. Zo mochten wachters buiten dienst zich niet bij het kamp begeven, was het voor vluchtelingen enkel toegestaan om via de hoofdingang het kamp te verlaten en mochten mensen van buitenaf enkel met een speciale vergunning van de

---

⁶¹ Reglement van het vluchtoord "Plein XIII", juni 1918, WBA.

⁶² Ermacora, 'Assistance and surveillance', 458.

⁶³ Consignes voor de wacht van het vluchtoord "Plein XIII", 14 januari 1916, WBA, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 2.

⁶⁴ Reglement van het vluchtoord "Plein XIII", juni 1918, WBA.

⁶⁵ Gatrell, 'World Wars and Population Displacement in Europe in the Twentieth Century', 422.

kampcommandant het vluchtoord betreden. Bovendien was het verboden voor wachters om gesprekken met vluchtelingen te voeren. ‘Het spreken voor de draadafsluiting met personen die buiten die afsluiting staan en het geven of werpen van goederen [...] is verboden.’, aldus het reglement.⁶⁶ De repressieve houding tegenover mogelijke interacties tussen Nederlanders en Belgen duidt op een angst voor conflicten die zouden kunnen ontstaan wanneer de twee groepen elkaar zouden ontmoeten. Dat is een vergelijkbare angst die in Italië bestond, zoals Ermacora die beschreef.⁶⁷

Naast de vele beperkingen binnen het kamp beschikten de vluchtelingen ook over enkele vrijheden. Kinderen werden naar scholen gestuurd, het was toegestaan om bepaalde dieren, zoals honden en paarden, onder bepaalde voorwaarden in het kamp te houden en er was een katholieke kerk aanwezig die ook beschikbaar was voor Belgische vluchtelingen die buiten het kamp verbleven.⁶⁸ Ook was het voor Belgische vluchtelingen mogelijk om een belangrijke rol binnen het kamp te vergaren. Per straat werden namelijk ‘burgemeesters’ uit de Belgen gekozen. Zij hadden bijzondere verantwoordelijkheden, zoals de toezicht op de reinheid in de straat en de goede verdeling van voedsel onder de vluchtelingen.⁶⁹

De kampleiding in Bergen op Zoom oefende kortom een extreme controle over de levens van de vluchtelingen in het vluchtoord uit. Daarbij richtte zij zich op het voorkomen van ziekteverspreiding en het bevorderen van orde tussen Nederlanders en Belgen en orde binnen het kamp.

Uit enkele brieven van de commandant van de Bergse politie die aan de burgemeester gericht waren blijkt een enorme betrokkenheid bij de vluchtelingenopvang. In twee brieven uit het voorjaar van 1915 laat hij zijn zorg over de woonwagenbewoners op Plein 13 merken. Nu de barakkenbewoners allen betrokken waren was hij bang dat wanneer er nieuwe bewoners zouden komen, dat voor ordeverstoring zou kunnen leiden. Hij constateert dat de woonwagenbewoners tot ‘het laagste gehalte’ behoren en dat zij degenen zijn die voorheen altijd betrokken waren bij vechtpartijen.⁷⁰ Zijn houding is een typisch voorbeeld van de in Europa heersende gedachtegang over vluchtelingen. Hij ziet armoedige, uit de sociale onderklasse komende vluchtelingen als een direct gevaar voor de openbare orde. In de brieven

---

⁶⁶ Reglement van het vluchtoord "Plein XIII", juni 1918, WBA.

⁶⁷ Ermacora, ‘Assistance and surveillance’, 448.

⁶⁸ Reglement van het vluchtoord "Plein XIII", juni 1918, WBA. ; Consignes voor de wacht van het vluchtoord "Plein XIII", 14 januari 1916, WBA.

⁶⁹ Verzonden brief door kampcommandant, 3 december 1914, WBA, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 6.

⁷⁰ Brief van de commissaris van de politie aan de burgemeester van Bergen op Zoom, 27 april 1915, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596. Ook te zien in Verzonden brief door kampcommandant, 3 december 1914, WBA.

pleit hij dan ook voor het behouden van de meerderheid van het wachtpersoneel, om de wanorde in te perken, die de armlastige vluchtelingen in zijn ogen ongetwijfeld met zich meebrengen. Dagrapporten van de plaatselijke politie-eenheid te Bergen op Zoom tonen verder aan dat er bij de politie sprake was van een humanitair enthousiasme en sympathie met de Belgische vluchtelingen, dat naar verloop van de oorlog afnam.⁷¹ Ook de Bergse politie handelde dus vanuit ‘assistance and surveillance’.

Kleine verschillen

De vluchtoorden waren in vorm, structuur en sociale omstandigheden sterk vergelijkbaar. Desondanks geschiedde de totstandkoming van beide kampen totaal anders. Waar Vluchtoord Ede vanuit de centrale overheid werd opgericht als definitief verblijf voor Belgische vluchtelingen, evolueerde vluchtoord Plein 13 van een tijdelijke opvanglocatie naar een permanent vluchtoord. Desondanks kwam de structuur van de twee vluchtoorden sterk overeen. Beiden werden vanuit het kamp geleid door een kampcommandant. In de beide plaatsen moest hij zich overigens verantwoorden aan de Regeringscommissaris van de desbetreffende provincie.

De indelingen van de twee kampen waren eveneens zeer vergelijkbaar. In allebei de kampen verbleven mensen in gemeenschappelijke gebouwen, waren er speciale wasgelegenheden en waren er een school en kerk aanwezig voor de vluchtelingen. De inwoners van beide vluchtoorden behoorden tot de armere groepen vluchtelingen.

Ook in de regelgeving waren de twee vluchtoorden zeer overeenkomstig. De beide kampleidingen probeerden orde en reinheid in het kamp te garanderen doormiddel van een extreme controle over het leven van de vluchtelingen. Humanitaire hulp was in beide gevallen in de eerste plaats een middel om de veiligheid in de omgeving te garanderen.⁷²

De manieren waarop orde binnen de vluchtoorden werd bewerkstelligd waren vrijwel gelijk. In beide kampen werd geprobeerd om structuur binnen de levens van de vluchtelingen te brengen, door maaltijden en slaaptijden vast te stellen. De regels van beide kampen waren er daarnaast op gericht om de contacten tussen Belgische vluchtelingen en Nederlanders zo

---

⁷¹ Rapportenboek Politie, 3 juni 1915 – 20 september 1916, WBA, 0045 Archief Gemeentepolitie Bergen op Zoom, inv. 8. ; ; Rapportenboek Politie, 21 september 1916 – 2 december 1917, WBA, 0045 Archief Gemeentepolitie Bergen op Zoom, inv. 9.

⁷² Ermacora, ‘Assistance and surveillance’, 448-458.

veel mogelijk te beperken. In beide vluchtoorden waren er beperkingen opgelegd voor vluchtelingen om het kamp te verlaten en bestonden er beperkingen voor Nederlanders om zich in en rondom het kamp te begeven. Ook de manieren waarop reinheid en hygiëne binnen de vluchtoorden werden gegarandeerd waren zeer vergelijkbaar. In beide kampen waren bewoners verplicht om zowel hun directe leefomgeving, als hun eigen lichaam, schoon te houden.

Bovendien namen de burgemeesters in beide gemeenten een houding van ‘assistance and surveillance’ aan, ondanks het verschil in zeggenschap van de burgemeesters. In Bergen op Zoom was de organisatie van de vluchtelingenopvang namelijk overgedragen aan de militaire autoriteiten, terwijl daar in Ede geen sprake van was. Desondanks ondersteunden de burgemeesters in beide gemeenten de humanitaire hulp en toonden zij sympathie voor de opvang van vluchtelingen in hun gemeente. Daarnaast deelden zij een voorkeur tot het behouden van orde in hun gemeente, ondanks de verschillende situaties waarin de steden zich bevonden. Waar in Bergen op Zoom reeds sprake was van een chaotische, wanordelijke situatie, die zo ordelijk mogelijk diende te worden gemaakt, was er in Ede sprake van het behouden van de publieke orde.

Er was dus voornamelijk sprake van vergelijkbare houdingen in Ede en Bergen op Zoom. Er zijn slechts kleine verschillen te vinden in de houdingen in beide gemeenten. Zo verschilden houdingen van de kampleiding in de strengheid van controle en het taalgebruik waarmee de regels opgeschreven waren. Een eerste verschil was de vrijheid van de vluchtelingen om het kamp uit te gaan. In Ede was het enkel mogelijk om gedurende een maximale periode van twee uur het oord te verlaten. Bovendien was daar een speciale uitgaanskaart voor nodig. In Bergen op Zoom was deze regeling veel minder strikt: ‘De kampbewoners kunnen van ’s morgens 9 uur tot ’s avonds 9 uur het kamp vrij in- en uitgaan.’⁷³ Hiermee verbonden is een verschil in mogelijkheden tot werk dat de vluchtelingen konden uitvoeren. In het vluchtoord Ede werd er door de leiding gezocht naar verschillende vormen van werkverschaffing of arbeid die door de vluchtelingen binnen het kamp verricht konden worden. In Bergen op Zoom waren er echter kampbewoners die buiten het vluchtoord werkten. Zo waren er in 1916 enkele vrouwelijke Belgen in dienst bij een Bergse Stoom-Kachelfabriek & IJzergieterij.⁷⁴ In Bergen op Zoom waren er dus veel meer mogelijkheden tot contact tussen Belgen en Nederlanders.

---

⁷³ Consignes voor de wacht van het vluchtoord "Plein XIII", 14 januari 1916, WBA.

⁷⁴ E.A. van den Heuvel-Strasser, ‘Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915’, in: Tijdschrift voor Geschiedenis (1986), 184-204, aldaar 201; Brief van

Op het gebied van orde en reinheid waren beide vluchtoorden dan wel extreem in hun controle over de levens van de vluchtelingen, toch waren er enkele nuanceverschillen te zien. Een voorbeeld is de regel in Ede dat alle Walen en Vlamingen strikt gescheiden werden. In Bergen op Zoom was de regel van mildere aard: het was de bedoeling Vlamingen en Walen zo veel mogelijk te scheiden.⁷⁵ Desondanks hadden deze regels hetzelfde doel: de spanningen die tussen de twee groepen bestonden zo veel mogelijk in te dammen.⁷⁶

Van beide vluchtoorden zijn delen van de strafregisters bewaard gebleven. Tot nu toe hebben we vooral gezien dat de regelgeving in beide kampen vergelijkbaar was. De daadwerkelijke uitvoering van die regels in de praktijk geeft daarentegen een beter beeld van de omgang van de kampleiders met de Belgische vluchtelingen. Het strafregister van het Vluchtoord Ede is bewaard gebleven van 5 november 1915 tot en met 18 januari 1916. De meest voorkomende straffen waren provoost, dit was een gevangenschap in een cel in het kamp (18 keer), kamparrest, wat inhield dat de bestrafte personen het kamp niet mochten verlaten (23 keer) en het op water en brood stellen van bestrafte inwoners (5 keer). Slechts eenmaal werd iemand uit het oord verwijderd, wegens herhaalde dronkenschap. Twee personen kregen een waarschuwing voor hun acties en twee personen moesten zich regelmatig melden bij de kampleiding.⁷⁷ Het strafregister van het vluchtoord Plein 13 is bewaard gebleven van 15 maart 1917 tot en met 16 oktober 1917 en van 21 februari 1918 tot en met 1 juni 1918. De meest voorkomende straffen waren de onthouding van boter (13 keer) en de onthouding van een halve portie boter (5 keer). Tweemaal werden vluchtelingen als straf verplaatst naar een ander vluchtoord, twee maal werden vluchtelingen verboden terug te keren naar het vluchtoord nadat zij onaangekondigd vertrokken waren en eenmaal werd iemand ernstig vermaand. Tenslotte werd er driemaal andersoortig voedsel onthouden van vluchtelingen.⁷⁸

Dat er veel meer straffen in een kortere periode werden uitgedeeld in Vluchtoord Ede hoeft niet van belang te zijn vanwege de mogelijke verschillen in inwoneraantallen met Plein 13 in de specifieke periodes van deze strafregisters. Wetende dat in beide kampen vluchtelingen van vergelijkbare sociale groepen leefden is het weldegelijk opmerkelijk. Het

---

fabrikant aan steuncomité voor vluchtelingen, 15 februari 1915, WBA, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 3 ; Brief van fabrikant aan Regeeringscommissaris, 19 mei 1916, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

⁷⁵ 'Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915', GAE. ; Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad*, 43-48.

⁷⁶ Von der Dunk, 'Inleiding', 8.

⁷⁷ Strafreger, 5 november 1915 - 14 mei 1917, Gelders Archief, 0103 Vluchtoord te Ede, inv. 8.

⁷⁸ Strafreger van bewoners vluchtoord Plein XIII, 15 maart 1917- 16 oktober 1917, 21 februari 1918 – 1 juni 1918, WBA, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 65.

geeft mogelijk aan dat de mindere vrijheid die de vluchtelingen in het Vluchtoord Ede kregen, resulteerde in een hogere weerstand tegen de Nederlandse autoriteiten van het kamp.

Wanneer we vergelijkbare vergrijpen en de daarop gegeven straffen met elkaar vergelijken blijkt dat er in Vluchtoord Ede hardere straffen gegeven werden. Bij herhaalde dronkenschap kreeg de heer J.B. Smevelt in Vluchtoord Ede veertien dagen provoost, terwijl de heer Keijere in Plein 13 na meerdere malen dronkenschap als straf vier dagen geen boter kreeg uitgedeeld. Ook kregen vier vluchtelingen bij het te laat binnenkomen in het Vluchtoord Ede acht dagen kamparrest, terwijl een Belgische vrouw na te laat binnen te zijn gekomen in vluchtoord Plein 13 voor twee dagen geen boter meer verstrekt kreeg.⁷⁹ In Ede leken straffen zich dus meer te richten op het opsluiten of het beperken van de vrijheid van de Belgische vluchtelingen, terwijl in Bergen op Zoom straffen vooral het korten op het verstrekken van levensmiddelen inhielden. Dat het niet enkel een andere visie op straffen betreft, maar dat de Bergse kampleiding weldegelijk een milder straffensysteem hanteerde blijkt uit de volgende regeling: ‘Mevr. Kamp-Steeks heeft 18 maart jl. het Vluchtoord verlaten zonder kennisgeving mag dus niet meer terugkeren. Is alsnog toegelaten uit overweging dat zij niet kan lezen’.⁸⁰

Al waren de verschillen in de houdingen in Ede en Bergen op Zoom soms minimaal, zij bestonden. De oorzaak daarvan ligt mogelijk in de, zoals Daalmans het noemt, sterk aanwezige gevoelens van ‘natuurlijke lotsverbondenheid’ tussen Bergen op Zoom en Antwerpen. Beide steden kenden sinds de middeleeuwen een gedeelde manier van handel, waarin zij, beide gesitueerd aan de Schelde, elkaars voornaamste concurrenten waren. Daarnaast bestonden er door de korte afstand tussen België en Bergen op Zoom vele zakelijke en familiale relaties tussen Bergenaren en de Belgen uit de grensprovincies.⁸¹ Dat die verbondenheid wel in Bergen op Zoom, maar niet in Ede bestond is te zien aan de verschillende manieren waarop de regionale overheden legitimeerden dat zij een regionaal steuncomité oprichtten. De commissaris van de koningin in Gelderland spreekt met een zakelijke en organisatorische toon:

Ik moge U verzoeken zoveel mogelijk uw bemiddeling te verlenen, waar deze wordt verzocht en zich, wanneer huisvesting binnen Uwe gemeente van vluchtelingen, die zelf eenigermate in

---

⁷⁹ Strafregister, 5 november 1915 - 14 mei 1917, Gelders Archief. ; Strafregister van bewoners vluchtoord Plein XIII, 15 maart 1917- 16 oktober 1917, 21 februari 1918 – 1 juni 1918, WBA.

⁸⁰ Strafregister van bewoners vluchtoord Plein XIII, 15 maart 1917- 16 oktober 1917, 21 februari 1918 – 1 juni 1918, WBA.

⁸¹ Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad*, 14.

hun onderhoud kunnen voorzien, niet mogelijk blijkt, met het Provinciaal Comité in verbinding te stellen.⁸²

De commissaris van de koningin in Noord-Brabant bespreekt evenals zijn collega in Gelderland de organisatorische kant van het verhaal, maar legitimeert die met een toon vol medelijden met en betrokkenheid bij de Belgische vluchtelingen:

die ongelukkigen, die in hun eigen land gelukkig en tevreden leefden, en die, van alles beroofd, geheel berooid hier aankomen. [...] Het kan niet anders, dan dat velen de wijk namen naar Nederland, waar zij wisten, dat zij veilig zouden zijn.⁸³

Het laatste deel van het fragment verraadt een gevoel van verbondenheid tussen Belgen en Nederlanders, omdat de commissaris voor lief neemt dat Belgen Nederland als een veilige haven zien. Beide regionale autoriteiten zetten zich dus in voor de humanitaire hulp, maar enkel in de toon van de Brabantse commissaris valt een humanitair enthousiasme te ontdekken.

Een andere oorzaak voor verschillen in de benadering van vluchtelingen tussen de autoriteiten in Ede en Bergen op Zoom ligt in religie. In Ede werden de diensten en het religieuze leven in het kamp volledig verzorgd door de ‘Missionarissen van het Heilig Hart’ afkomstig uit Borgerhout in de buurt van Antwerpen. De dienstdoende pastoor van de kleine katholieke gemeenschap in Ede bemoeide zich geenszins met de religieuze zaken in het vluchtoord.⁸⁴ Vanuit de Bergse katholieke kerkgemeenschappen was er een veel grotere verbondenheid met de Belgische katholieke gemeenschap in het vluchtoord aldaar. Tijdens de opening van de kerk in vluchtoord Plein 13 waren de pastoors van alle Bergse parochiën aanwezig. Bergen op Zoom viel onder het bisdom Breda. Om die reden werd de kerk geopend door de deken van de regio. De diensten werden echter wel overgelaten aan een Belgische pastoor die zich tussen de vluchtelingen begaf.⁸⁵ In Bergen op Zoom was er dus een grotere religieuze affiliatie met de Belgische katholieken dan in Ede.

---

⁸² Brief van de commissaris der koningin aan alle burgemeesters in Gelderland, 14 oktober 1914, GAE, 16 Gemeentepolitie Ede 1914-1994, inv. 1411.

⁸³ Print met daarin de rechtvaardiging en benoeming van een Provinciaal Comité onder leiding van de commissaris van de koningin, 1914, WBA, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

⁸⁴ Van 't Veld, *De kerk als moeder*, 169.

⁸⁵ Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad*, 55-59.

Conclusie

De bestuurlijke houdingen in Ede en Bergen op Zoom verschilden slechts minimaal van elkaar. De plaatselijke en regionale bestuurders met zeggenschap over de opvang van de vluchtelingen in beide gemeenten en de daar aanwezige vluchtoorden handelden allen vanuit een perspectief van ‘assistance and surveillance’. In beide gemeenten werden de Belgische vluchtelingen benaderd vanuit een angst voor armlastige vreemdelingen die, via het doorgeven van ziekten en het veroorzaken van botsingen met de plaatselijke bevolking, de sociale en publieke orde konden verstoren. De lage sociale status van de armoedige Belgische vluchtelingen legitimeerde de opvang van vluchtelingen in vluchtoorden waarin hun levens onder strikte controle van de lokale autoriteiten stonden. De verschillen tekenen slechts zwak af tegenover de grotendeels gelijke behandeling van Belgische vluchtelingen in Ede en Bergen op Zoom. De belangrijkste verschillen lagen in de uitgedeelde straffen aan kampbewoners die de kampregels overtraden en in de bewegingsvrijheid van de vluchtelingen buiten het vluchtoord. In beide gevallen was het beleid in Bergen op Zoom milder tegenover de vluchtelingen. Uit de bestudeerde bestuurlijke bronnen wordt niet geheel duidelijk wat daarin de invloed was van culturele verschillen tussen Ede en Bergen op Zoom. Het is wel duidelijk dat er in Bergen op Zoom een sterkere religieuze affiliatie met de katholieke Belgen bestond en dat bij de Bergenaren een gevoel bestond van mentale en culturele verbondenheid met de Belgen, dat toe te wijzen is aan de kortere afstand tot Antwerpen. Dat de bestuurlijke houding in deze stad ook milder waren dan in Ede, wijst daarom weldegelijk in de richting van het belang van culturele verschillen in de regionale bestuurlijke houdingen.

In de hier bestudeerde bronnen kwamen slechts minimale regionale verschillen naar voren in de bestuurlijke houding tegenover Belgische vluchtelingen. Lokale culturele verschillen lijken slechts een kleine invloed te hebben gehad op deze houding, vanwege de grote overeenkomstigheden in die houding. De kleine verschillen die bestaan lijken echter wel toe te schrijven aan lokale culturele verschillen.

Vanwege het doorschemeren van het belang van cultuurverschillen in de verschillende behandelingen van Belgische vluchtelingen is het noodzakelijk dat vervolgonderzoek zich zal richten op een ander type bronnen, waarin het culturele aspect mogelijk explicieter naar voren komt. Denk hierbij aan de meer persoonlijke briefwisselingen van burgemeesters en kampeiders of aan de dagelijkse rapportages van de vluchtoorden. Ook is het mogelijk om naar niet-bestuurlijke bronnen te kijken voor een inzicht in de lokale houdingen van de

Nederlandse bevolking. Denk daarbij aan publicaties van lokale intellectuelen, dagboeken en regionale kranten.

Dit onderzoek heeft bijgedragen aan het bredere debat over de houding die Nederlanders aannamen tegenover Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. In dat debat waren Nederlanders tot nog toe als één groep gegeneraliseerd. Dit onderzoek heeft echter aandacht besteed aan regionale verschillen binnen Nederland en brengt daarmee nuance aan het debat. Bovendien heeft het onderzoek gewezen op de rol die regionale culturele verschillen spelen in de Nederlandse benaderingen van Belgische vluchtelingen. Daarmee heeft het een deur geopend voor het verdere nuanceren van het heersende, generaliserende beeld van één algemene Nederlandse houding tegenover Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast heeft het onderzoek aangetoond dat het beleid en de houding van regionale Nederlandse autoriteiten zeer vergelijkbaar zijn met de houdingen van de autoriteiten in andere Europese landen. De autoriteiten in Ede en Bergen op Zoom passen goed in het Europese beeld van ‘assistance and surveillance’.

Bibliografie

Primaire Bronnen:

Gelders Archief

Correspondentie betreffende de gezondheidstoestand, ziekte- en sterfgevallen van vluchtelingen, 14 maart 1915, Gelders Archief, 0103 Vluchtoord te Ede, inv. 30.

Strafregister, 5 november 1915 - 14 mei 1917, Gelders Archief, 0103 Vluchtoord te Ede, inv. 8.

Gemeentearchief Ede

Antwoord van de burgemeester van de gemeente Ede op brief van de Commissaris van de Koningin, 11 oktober 1918, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

'Boek Instructiën voor het Vluchtoord Ede, 1915', Gemeentearchief Ede, 1010 Documentatieverzameling Belgisch Vluchtoord te Ede, 1915 – 2006, inv. 18.

Brief burgemeester Ede aan commissaris van de koningin, 20 november 1914, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Brief van burgemeester van Ede aan het plaatselijk steuncomité, 17 november 1915, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Brief van burgemeester van Ede aan het provinciaal bestuur, 7 november 1916, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Brief van de burgermeester van Ede aan de commissaris van de koningin, 10 november 1914, GAE, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.2.

Brief van de burgemeester van Ede aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 12 december 1914, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Brief van de commissaris der koningin aan alle burgemeesters in Gelderland, 14 oktober 1914, Gemeentearchief Ede, 16 Gemeentepolitie Ede 1914-1994, inv. 1411.

Brief van de Commissaris der Koningin in de provincie Gelderland aan alle burgemeesters te Gelderland, 9 oktober 1918, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.5.

Brief van het provinciaal bestuur van Gelderland aan alle burgemeesters in Gelderland, 31 oktober 1914, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 - 1948, inv. 2349.2.

Drie brieven over een kwestie aangaande conflicten tussen Belgische vluchtelingen en Nederlandse militairen in twee koffiehuisen, 20-21-22 maart, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 – 1948, 2349.11.

Verbod zich beneden de rang van officier in de buurt van het vluchtoord te begeven. 1 februari 1915, Gemeentearchief Ede, 1 Gemeentebestuur Ede en rechtsvoorgangers, 1647 – 1948, 2349.7.

West-Brabants Archief

Brief van de commissaris van de politie aan de burgemeester van Bergen op Zoom, 27 april 1915, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

Brief van fabrikant aan Regeeringscommissaris, 19 mei 1916, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

Brief van fabrikant aan steuncomité voor vluchtelingen, 15 februari 1915, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 3.

Brief van Kapitein Indentant aan burgemeester van Bergen op Zoom, 6 mei 1915, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 3.

Brief van militaire top aan plaatselijke militaire leiding betreffende huiszoeking en ontwapening vluchtelingen, 9 september 1914, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 3978.

Brief van politiecommissaris aan burgemeester Bergen op Zoom over te hoge kosten vluchtelingenopvang, 29 oktober 1914, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2597.

Consignes voor de wacht van het vluchtoord "Plein XIII", 14 januari 1916, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 2.

Print met daarin de rechtvaardiging en benoeming van een Provinciaal Comité onder leiding van de commissaris van de koningin, 1914, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

Rapportenboek Politie, 3 juni 1915 – 20 september 1916, West-Brabants Archief, 0045 Archief Gemeentepolitie Bergen op Zoom, inv. 8.

Rapportenboek Politie, 21 september 1916 – 2 december 1917, West-Brabants Archief, 0045 Archief Gemeentepolitie Bergen op Zoom, inv. 9.

Reglement van het vluchtoord 'Plein XIII', juni 1918, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, Inv. 1.

Staten met lijsten vluchtelingen, 1916, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

Strafregister van bewoners vluchtoord Plein XIII, 15 maart 1917- 16 oktober 1917, 21 februari 1918 – 1 juni 1918, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 65.

Twee brieven van de commissaris van de politie aan de burgemeester van BoZ, 9 december 1914 en 27 april 1915, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 2596.

Vermeldingen van particulieren die vluchtelingen in huis willen nemen tegen een vergoeding, 19 en 22 januari 1915, West-Brabants Archief, boz - 0007 Voorlopige inventaris Archief Gemeentebestuur Bergen op Zoom 1814-1925, inv. 3757.

Verzonden brief door kampcommandant, 3 december 1914, West-Brabants Archief, boz – 0116 Inventaris van het archief van het vluchtoord 'Plein XIII', 1914-1919, inv. 6.

Secundaire Literatuur:

Berghahn, Volker R., *Europe in the Era of two World Wars. From Militarism and Genocide to Civil Society 1900-1950* (Princeton 2006).

Bruggen, Gerard van, 'Heeckeren van Kell, burgemeester Mr. A. Baron van' (2008), <https://www.ede.nl/gemeente/gemeentearchief/verhaal-van-edel/1-openbaar-bestuur/heeckeren-van-kell-burgemeester-mr-a-baron-van/> (3 december 2017).

Bruggen, Gerard van, 'Creutz, burgemeester Dr. C.O.Ph. baron' (2008), <https://www.ede.nl/gemeentearchief/verhaal-van-edel/1-openbaar-bestuur/creutz-burgemeester-dr-coph-baron/> (3 december 2017).

Daalmans, G.A.A., *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad. Het leven van de Belgische vluchtelingen in de vluchtoorden van Bergen op Zoom 1914-1919* (Bergen op Zoom 1999).

Dunk, H.W. Von der, 'Inleiding', in: Hans Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001), 7-8.

Ermacora, Matteo, 'Assistance and surveillance. War refugees in Italy, 1914-1918', in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 445-459, aldaar 449.

Ewence, Hannah, 'Bridging the Gap Between "War" and "Peace": The Case of Belgian Refugees in Britain', in: Hannah Ewence en Tim Grady, *Minorities and the First World War: From War to Peace* (London 2017), 89-113.

Gatrell, Peter, 'Introduction: World Wars and Population Displacement in Europe in the Twentieth Century', in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 415-426.

Gatrell, Peter, 'Refugees and forced migrants during the First World War', in: *Immigrants & Minorities* 26 (2008) 1-2, 82-110.

Gatrell, Peter en Philippe Nivet, 'Refugees and exiles', in: Jay Winter (red.) *The Cambridge History of the First World War. Volume 3: Civil Society* (Cambridge 2014), 186-215.

Hendrickx-van der Avert, M., 'Vlucht en opvang van de burgerbevolking', in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), *Vluchten voor de Grooten Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918* (Amsterdam 1988), 22-30.

Hendrickx-van der Avert, M., 'De vluchtoorden', in: M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), *Vluchten voor de Grooten Oorlog. Belgen in Nederland, 1914-1918* (Amsterdam 1988), 35-46.

Heuvel-Strasser, E.A. Van den, 'Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1986), 184-204.

Yolande Kortlever, *Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht* (Bergen op Zoom 2013).

Kristel, Conny, *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld, 1914-1918* (Amsterdam 2016).

Lipkes, Jeff, *Rehearsals : The German Army in Belgium, August 1914* (Leuven 2007).

McMillan, James, 'War', in: Donald Bloxham en Robert Gerwarth (red.), *Political Violence in Twentieth-Century Europe* (Cambridge 2011), 40-86.

Purseigle, Pierre, '“A Wave on to Our Shores”: The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914–1918', in: *Contemporary European History* 16 (2007) 4, 427-444.

Raan, Jos Van, *Het oude stort ineen, de tijden kenteren. Ede in de jaren van de Grote Oorlog.* (Ede 2014).

Roodt, Evelyn De, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

Roodt, Evelyn De, 'Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: Hans Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 51-62.

Tames, Ismee, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).

Veld, Tim Van 't, *De kerk als moeder. Kerken en geloofsgemeenschappen in Ede in de twintigste Eeuw. Deel I: De Oudste drie* (2000 Ede).

Vermeulen, Willem, *Bergen Betrokken* (Bergen op Zoom 2014).